

ПОЛІТИКА БОЛГАРСЬКОГО ЕКЗАРХАТУ ПЕРІОДУ 1877-1915 РР. В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ БОЛГАРІЇ

Вадим КРИКЛИВИЙ

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
кафедра богослов'я та релігієзнавства,
вул. Пирогова 9, Київ, 02000, Україна,
e-mail: Vadymkryklyviy13@gmail.com*

Історичний та ситуаційний аналіз процесів взаємодії церкви та держави в різних історичних умовах є одним із ключових методів дослідження церковно-державних відносин та взаємодії політичної та релігійної сфери взагалі. На історичних прикладах можна вивести закономірності процесів політизації церкви, становлення її як суб'єкту політики та участь в політичних процесах: державотворення та формування національної безпеки держави, формування національної ідентичності, тощо.

Метою статті є огляд та аналіз політики Болгарського екзархату періоду Йосифа I направлену на формування національної безпеки Болгарського князівства в період становлення національних держав на Балканах в умовах постійної загрози втрати державності. Особливості взаємовідносин Болгарської православної церкви з державою та національно-визвольними рухами, дипломатична політика БПЦ на міжнародній арені як самостійного актора. На кінець, аналіз необхідний для як для формулювання закономірностей в сфері церковно-державних відносин та і для компаративних досліджень.

Ключові слова: *Екзархат Йосифа I, національна безпека, церковно-державні відносини, «етатизм», «націоналізм», державотворення.*

Historical and situation analysis of the processes of interaction between church and state in different historical conditions is one of the key methods of research church-state relations and interaction between the political and religious spheres. Historical examples can be used to deduce the regularities of the processes of politicization of the church, its formation as a subject of politics and participation in political processes: the creation of the state and the formation of the national security of the state, the formation of national identity, etc.

The purpose of the article is to review and analyze the policy of the Bulgarian Exarchate during the period of Joseph I, aimed to formation of the national security of the Bulgarian principality during the becoming of national states in the Balkans under the constant threat of loss of statehood. Features of the relationship of the Bulgarian Orthodox Church with the state and national liberation movements, diplomatic policy of the BOC in the international arena as an independent entity.

Also, the analysis is required for formulation of regularities in the sphere of church-state relations, and for comparative studies.

Key words: *Exarchate of Joseph I, national security, church-state relations, «statism», «nationalism», state formation.*

Актуальність: Князівство Болгарія на початку незалежності багато чим може нагадувати Україну в нинішньому стані. Перед новою державою стояли ряд завдань, зокрема частина яких – це отримання повної фактичної незалежності, як в політичному, так і в церковному змісті. Досвід вирішення цих питань може стати цілком корисним і в нинішній ситуації. Особливо погляд на проблематику йде через призму забезпечення національної безпеки – актуального питання сьогодення для України.

Мета: дослідження політики Болгарської православної церкви як суспільного інституту, а також визначення певних закономірностей впливу на політику на забезпечення національної безпеки князівства Болгарії.

Ступінь розробленості проблеми: проблематика Болгарського екзархату добре досліджена вченими різних спеціалізацій – істориками, релігієзнавцями, культурологами і т.д. Значна частина досліджень належить авторству болгарських вчених – Петко Ст. Петкову, В. Боневій, Ц. Антоновій, А. Перпелієву. Також цієї проблематику займалися і російські болгаристи, зокрема В. Бондарева, І. Макарова, В. Косік. В Україні найбільш ґрунтовні дослідження належать перу Д. Миколенка. Проте, якщо говорити про екзархат в політичній площині, то в першу чергу дослідження націлені на виявлення взаємозв'язків між політикою екзархата, і загалом боротьби за церковну незалежність, і націєтворенням. Натомість питання національної безпеки піднімається лише дотично.

Виклад основного матеріалу. Екзархат Йосифа I (в миру Лазар Йовчев) тривав майже три десятиліття – двадцять вісім років. За цей час в історії болгарського народу відбулося багато подій: від здобуття незалежності і завершення османського панування, що тривало пів тисячоліття, до «національних трагедій» і втрати територій, що залишили істотний відбиток в колективній національній пам'яті.

Враховуючи, що основоположний елемент цього ретроспективного аналізу буде саме національна безпека, то першочерговим завданням буде потреба дати дефініцію цьому поняттю. Найбільш повним для мене здалося поняття, яке використовується в нормативно-правовому акті, а саме в Законі України «Про національну безпеку»: «національна безпека - захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам»¹.

---

¹ Про національну безпеку Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 22.10.2021).

Оскільки аспект національної безпеки прояснений, то наступним питанням є, який фактор вплинув на локалізацію і періодизацію цієї теми. Болгарія загалом дуже подібна до України держава, як культурно, так і історично. Період кінця 19-го і початок 20-го століття характеризувався тим, що держава була затиснута серед великих країн і агресивних сусідів, а БПЦ була в стані розколу з Вселенським патріархом. В таких історичних обставинах Екзарх Йосиф I та БПЦ стали активними учасниками політичних процесів утворення нових національних держав на Балканах, в першу чергу державотворення Князівства Болгарія та формування національної ідентичності болгар на територіях Османської Імперії. Цей історичний період є прикладом взаємодії церкви і держави в умовах високої політизації церкви та діяльності в спільних політичних цілях. Аналіз політики дасть нам можливість побачити прорахунки і корисні кроки держави і церкви. Тому актуальність теми полягає в тому, що в даному випадку, чужий досвід може стати корисним і для України.

Екзарх Йосиф був обраний главою церкви в 1877-му році. Російсько-турецька війна, що вже розпочалася, у підсумку дала можливість відновити болгарську державність. Та великі держави не допустили створення князівства в кордонах, що співпадали б з ареалом розселення болгарського народу в межах Османської імперії. Тому замість Сан-Стефанського мирного договору (за яким і було передбачено створення болгарської держави в етнічних межах), ситуацію на Балканах регулювало рішення Берлінського конгресу. А отже, державні кордони не співпадали і з межами Болгарського екзархату. Виходячи з цього, можна визначати коло суб'єктів, з якими так чи інакше виникали протиріччя з політикою екзарха – це 1) князівство Болгарія, 2) політичні рухи болгарського населення поза межами князівства, прикладом якого є Внутрішня македонсько-одринська революційна організація, 3) іноземні держави, в першу чергу Сербія і Греція.

Загалом, вибудовування відносин між церквою та державою стало одним з найперших і ключових моментів як для релігійних, так і для політичних діячів. В першу чергу, це було питанням національної безпеки. І перед розглядом цього питання варто зазначити наступні два аспекти: а) отримання церковної незалежності відбулося раніше, ніж державної; б) перебування територій Болгарського екзархату, що визначенні такими згідно з фірманом 1870-го року, в межах п'яти державних утворень – князівство Болгарія, автономна область Східна Румелія, Османська імперія, Князівство Сербія і Князівства Румунія.

Враховуючи ці два фактори, ми можемо сказати, що в питанні церковно-державних відносин у візії екзарха, то можна виділити дві опозиційні сторони до нього. Умовно ми їх можемо назвати, враховуючи загальноприйнятту європейську традицію, «етатистами» і «націоналістами». До «етатистської» опозиції віднесемо весь спектр політичних діячів, які виступали з позиції фактично «цезаропапізму». 37-а стаття Тирновської конституції означала, що «пануючою в Болгарському князівстві релігією є православно-християнська

східного віросповідання»². При цьому, церква як інститут розглядалася в якості інструменту політики створення національного ідеалу – Болгарії за Сан-Стефанським мирним договором. Процес підпорядкування церкві державі був розпочатий з початку створення князівства. Натомість найбільший вплив на церкву держава мала за часів правління Стефана Стамболова, противники якого клеймили диктатором. Звісно, екзарх намагався протистояти «Левіафану», проте ціль об'єднувала поступ двох сил. Через це відносини між архієреями князівства і екзархом були досить напружені. «У боротьбі, що почалася ще з часу нашого звільнення, проти церкви та її служителів, наше церковне начальство як правило поступалося, жертвуючи церковною правдою, авторитетом церкви і церковних служителів, але вміло знаходити *modus vivendi* у важких ситуаціях. Але що ж вдалося ... нічого іншого, крім приниження, применшення авторитету церкви та її служителів, а останнім часом церква наша стала іграшкою і посміховиськом у очах не тільки якоїсь окремої особистості, уряду, але і кожного кожного» - зазначав митрополит Тирновський Климент. Хоча, як вже було сказано, екзарх не був маріонеткою в руках уряду, і міг займати незалежну позицію, що було підтверджено у церковно-державному протистоянні 1880-го року навколо прийняття «Закону про церковне управління». Проте сам екзарх розумів, що протистояння з державою закінчилося б поразкою. «Церква не може проводити самостійну політику і хоч-не-хоч має віддавати себе в руки болгарському уряду»³.

Про прояви «націоналістичної» опозиції можна говорити у контексті прийняття 38-ї статті Органічного статуту князівства Болгарія, який згодом став Тирновською конституцією. Перша позиція була представлена формулюванням проф. Дринова, суть якого полягала у тому, що «так як Болгарське князівство - це частини Болгарського екзархату, то вона йому і підпорядковується Священному Синоду на чолі з екзархом, в незалежності від того, де він перебуває»⁴. Противниками цього варіанту статті були представники церкви в князівстві. Причиною їхнього незадоволення було побоювання втрати влади над церковними справами у такому випадку. Враховуючи те, що значна частина екзархату була під турецькою владою, а сам екзарх був підданим султана, духовенство князівства побоювалося, що турецький монарх буде мати владу над церквою. Тому контрпропозицією було утворення незалежної церковної структури по прикладу Елладської православної церкви. «Припустимо, панове, що екзарх припустився помилки і його необхідно зняти, а султан не дозволить, що тоді робитимемо? Якщо від імені Князівства заявимо, що екзарх не добрий, а з іншого боку Балканських гір скажуть, що добрий, що тоді робитимемо? У Греції, панове, створили абсолютно незалежну від Вселенського патріархату церкву саме з цих причин» - запитував у Національних зборів М. Балабанов⁵.

² Конституція на Българското княжество URL: <https://www.parliament.bg/bg/17> (дата звертання 23.10.2021).

³ Лаптев Е. А. Экзарх Иосиф I и болгарское духовенство: к вопросу взаимоотношений.

⁴ Конституція на Българското княжество URL: <https://www.parliament.bg/bg/17> (дата звертання 23.10.2021).

⁵ Роль религии в формировании южнославянских наций, с. 239.

Це питання напряму корелює з питанням національної безпеки, адже це б зменшило вплив зі сторони Османської імперії, султан якої ще до 1908-го року офіційно був сюзереном князя Болгарії. Проте це питання було знято з порядку денного, як тільки депутати Національних зборів чітко усвідомили, що між національною церквою як запорукою національної безпеки князівства Болгарія і національним ідеалом - можливістю здобути Сан-Стефанську Болгарію, останнє має значно вищий пріоритет.

Наступним фактором варто виділити болгарське населення, що залишилося в межах Османської імперії. Рішення Берлінського конгресу викликало незадоволення слов'янського населення, яскравим виявом якого стало Кресненсько-Разлоське постання в 1878-1879-х роках. Одним з лідерів цього повстання був митрополит Охридський Натанайл. Як вже згадувалося, згідно з фірману 1870-го року БПЦ була представником болгарського народу перед султаном. Саме тому основним напрямом політики екзарха Йосифа I була культурно-просвітницька діяльність серед болгарського народу. В умовах конституювання нації в модерному варіанті побоювання щодо втрати ідентичності марними не були. Вже було зазначено, що інтереси князівства і екзархату співпадали, адже збереження болгарської самосвідомості давало об'єктивну підставу претендувати на землі, що залишалися поза межами князівства. Слов'янське болгарське населення на території Македонії та Фракії, яке прагнуло визволитися з-під турецького панування об'єднувалося навколо політичної організації ВМОРО (Внутрішня македонсько-одринська революційна організація).

Якщо говорити про взаємовідношення церковної верхівки і бойової організації, то існувало два питання, погляди на які різко контрастували у екзарха. Перше протистояння проходило через призму методів боротьби. ВМОРО виступала за радикальні методи – підготовка до збройного повстання, метою якого стане визволення Македонії. Друге протиріччя знаходилося в площині національності. Екзарх критикував організацію за надмірну «македонськість», що заважала справі боротьби за Сан-Стефанську Болгарію. Також варто говорити про екзархат в рамках антагонізму між ВМОРО і князівством Болгарія. Антипатія зі сторони македонських бойовиків до офіційної Софії з'явилася раніше. Один з значних ідеологів ВМОРО, Петер Поп Арсов у 1894-му році видав книгу з різкою критикою вже згаданого режиму Стамболова. Ця книга показова тим, що критика представників болгарської влади, особливо тих, хто був направлений Софією працювати в системі освіти, що вибудувана БПЦ, поєднувалася з похвалою політики екзарха. «На сторінках брошури П. Поп Арсов неодноразово зазначає, що стамболовські ставленники «сповнені недовіри до македонців», називаючи останніх «сепаратистами». Проте ті, кого охрестили цим негативним значенням, на переконання автора, є захисниками самоуправління і традиційних прав місцевих громад» - підкреслює дослідник Д. Миколенко⁶.

---

⁶ Миколенко Д. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках, с. 690.

Третім супротивником екзарха було визначено зовнішні сили, в першу чергу Сербію і Грецію, що цілком очевидно й так. Македонія була спірною територією цих трьох народів. А головне, що кожна з цих антагоністичних сил усвідомлювала, що остаточної переваги не було у жодної. Тому протистояння за Македонію до 1913-го року тривало як боротьба за культурний вплив над населенням цієї області, інструментом якого і були церковні структури. Поглянувши на цю проблему ретроспективно, ми розуміємо, що боротьба за канонічні території була підготовкою до повномасштабного військового конфлікту. В контексті цього питання варто згадати той факт, що Сербія і Греція категорично виступали за перегляд умов Сан-Стефанського мирного договору і прагнули не допустити створення державного утворення, яке в кілька разів було більшим за площею і кількістю населення. Проте це не означає, що Греція і Сербія завжди виступали єдиним фронтом проти Болгарії. Взагалі найбільш пам'ятним моментом у цьому аспекті є т.зв. «Фірміліанове питання» - боротьба за митрополичий престол у Скоп'є. Основними дійовими особами були митрополит Скопський Амвросій, етнічний грек, і кандидат на престол Фірміліан, етнічний серб. Під тиском Російської імперії, османський султан вирішив це питання на користь Сербії. Болгарська сторона також не стояла осторонь цього питання, і хоч спочатку зберігала нейтралітет, але після офіційного рішення султана виступила у офіційних друкованих органах на стороні саме Вселенської патріархії, з якою БПЦ була в стані розколу.

Також в контексті національної безпеки можна говорити про засудження екзархом діяльності ВМОРО. Офіційна Болгарія також стала в позицію протистояння з ВМОРО, коли обрала шлях війни з Османською імперією в Балканському союзі. Це проявлялося, в першу чергу, у відсутності допомоги організації зі сторони Софії, а також перекриття кордону для партизанських загонів, які формувалися в Болгарії. Але в цьому питанні теж є нюанс – екзарх був противником такого союзу. По суті, знову ціль була одна, а методи різні. Власне, підготовка до бойових дій посунула на другий план культурне протистояння.

В якості висновку, можна констатувати той факт, що політика екзарха, якщо дивитися з позиції поставленої мети провалилася, а цілі не досягнуті. Проте, цей провал – це результат помилок політики князівства Болгарія. Екзархат же відведене йому роль виконав. Зокрема, болгарська самосвідомість значної частини населення Македонії – це заслуга Йосифа. Він, як і екзарх Антим I, підтримував своє реноме «захисника болгар» і мав значний рівень довіри серед болгарського населення Османської імперії, більший ніж офіційна Софія. Тому, з точки зору досягнення національних інтересів, інтересів усього болгарського народу в князівстві і поза його межами, політика екзархату дійсно демонструвала народні прагнення. З цього цілком очевидним стає причина високого рівня підтримки церкви серед болгар. Це ще врахуємо, що через політику секуляризації, обмеженість державного фінансування та власних церковних ресурсів, авторитет церкви в політичній сфері знизився, а отже і потенціал відігравати конструктивну політичну роль в формуванні

національної безпеки держави. Якщо подивитися тепер зі сторони національної безпеки, враховуючи вищезазначене визначення, то яку оцінку можна дати? На мою думку, враховуючи те, наскільки політика екзарха була виважена і поміркована, а також основний інструмент, через який вона проводилася – сфера освіти, можна тільки погодитися з ще одним реноме Йосифа I – «дипломат в рясі». Адже з точки зору інтересів болгарського суспільства діяли всі національні сили – і офіційна влада, і ВМОРО, і церква. Проте політика екзарха «запобігала виникненню потенційних загроз». Його політичні дії, які були вмотивовані різними причинами, інколи навіть і тиском з боку держави, при цьому не допускали можливості піддавати ризику нападу князівства Болгарія, чи розправи на болгарським населення в межах інших держав. При цьому, повторюся, він все одно дотримувався чіткої лінії – створення Болгарії за Сан-Стефанським мирним договором. Цим екзарх якісно вирізняється від інших болгарських політичних діячів тієї пори.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституция на Българското княжество URL: <https://www.parliament.bg/bg/17> (дата звертання 23.10.2021).
2. Лаптев Е. А. Экзарх Иосиф I и болгарское духовенство: к вопросу взаимоотношений. *Вестник Башкирского университета*. 2015. Т. 20. № 2. С: 742-745.
3. Миколенко Д. *Страсти за Стамболовим*: болгарське державотворення у 1895–1920 роках. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 804 с.
4. Петков, Петко. За конституционната и политическата целесъобразност. Конфликтът между Българската православна църква и държавната власт по повод изменението на чл. 38 от Търновската конституция. *Конфликтът и неговото разрешаване – юридически, исторически, икономически и психологически аспекти*. Сборник с доклади от международна научна конференция, проведена на 29.11.2019 г. В Търново. Фабер. 2020. с. 69-94.
5. Петков, Петко. Записка на екзарх Йосиф I от 1878 година върху историята на българския църковен въпрос. - *Исторически преглед*, 1993, год. XLIX, кн. 3, с. 121-131.
6. Про національну безпеку Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звертання: 22.10.2021).
7. Роль религии в формировании южнославянских наций / заг. ред. Чуркина И. В. Москва: Рос. АН, Ин-т славяноведения и балканистики. 1999. 261 с.

REFERENCES

1. Konstytutsyia na Bŭlharskoto kniazhestvo URL: <https://www.parliament.bg/bg/17> (data zvertannia 23.10.2021).
2. Laptev E. A. Ekzarkh Yosyf I y bolharskoe dukhovenstvo: k voprosu vzaymootnoshenyi. *Vestnyk Bashkyrskoho unyversyteta*. 2015. T. 20. № 2. S: 742-745.
3. Mykolenko D. *Strasti za Stambolovym*: bolharske derzhavotvorennia u 1895–1920 rokakh. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2017. 804 s.
4. Petkov, Petko. Za konstytutsyonnata y polytycheskata tselesъobraznost. Konflyktът mezhdu Bŭlharskata pravoslavna tsъrkva y dъrzhavnata vlast po povod yzmenenyeto na chl. 38 ot Tъrnovskata konstytutsyia. *Konflyktът y nehovoto razreshavane – yurydychesky*,

ystorychesky, ykonomychesky y psykhologhychesky aspekty. Sbornyk s doklady ot mezhhdunarodna nauchna konferentsyia, provedena na 29.11.2019 h. V Tŕnovo. Faber. 2020. s. 69-94.

5. Petkov, Petko. Zapyska na ekzarkh Yosyf I ot 1878 hodyna vŕrkhu ystoryiata na bŕlharskyia tsŕrkoven vŕpros. - Ystorychesky prehled, 1993, hod. KhLIKh, kn. 3, s. 121-131.

6. Pro natsionalnu bezpeku Zakon Ukrainy vid 16.07.2021 № 1702-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (data zvertannia: 22.10.2021).

7. Rol relyhuu v formirovaniy yuzhnoslavianskykh natsyi / zah. red. Churkyna Y. V. Moskva: Ros. AN, Yn-t slavianovedeniya y balkanistyky. 1999. 261 s.

Стаття надійшла до редакції: 02.11.2021